
RESSENYES

ARCHER, Robert, 2011. *La cuestión odiosa. La mujer en la literatura hispánica tardomedieval*, Valencia: Institució Alfons el Magnànim.

Publicado en el año 2011, seis años después de la versión original en inglés, el volumen que nos ocupa es una visión totalizadora de los textos de la literatura hispánica bajomedieval que trataron de dar respuesta a la cuestión de la identidad de los géneros. La trayectoria investigadora del autor, Robert Archer, especialista en literatura medieval peninsular y gran conocedor de la obra del poeta valenciano Ausiàs March, nos permite entender el presente volumen como una aportación lógica tras casi una quincena de años de investigación sobre un tema que se está nutriendo en las últimas décadas de interesantes reflexiones desde diversos campos, y que, además de los estudios de género, incluye análisis centrados en la literatura sermonística (Goldberg), la novela sentimental (Cortijo, Rohland, Weissberger) y la narrativa breve (Lacarra), entre otros.

El libro se presenta con una introducción y seis capítulos, seguidos de unas conclusiones y un apartado de referencias bibliográficas especializadas. En la introducción se muestra el planteamiento metodológico del estudio. Expresamente se descartan otros tipos de muestras literarias, como son la poesía amorosa, la épica castellana o los textos hagiográficos, por ser considerados por el autor como merecedores de un trabajo de investigación diferenciado.

El primer capítulo agrupa la literatura didáctica, y en él se analizan textos cuyo objetivo principal era preparar a las mujeres para su realidad social inmediata: el matrimonio. Se tratan, pues, obras como el *Libre de les dones* de Eiximenis, el *Jardín de las nobles doncellas* de Fray Martín de Córdoba, las traducciones a romance del *De institutione feminae christianae* de Lluís Vives, los sermones de San Vicente Ferrer y tres pequeñas obras de consejos para hijas casaderas.

En el siguiente capítulo se trabaja en profundidad el texto del *Corbacho* o *Arcipreste de Talavera*, de Alfonso Martínez de Toledo. El autor pone esta obra en relación con la ya mencionada de Eiximenis y también con el *De amore* de Andreas Capellanus.

El tercer bloque explora el tono humorístico o satírico que mantuvieron algunas de estas obras, centrándose en *Lo somni* de Bernat Metge y en *Spill* de Jaume Roig. En este sentido, el autor muestra que posturas misóginas extremas como la de Roig utilizaron el humor como recurso para mostrar las malas artes femeninas, hecho que ha causado la impresión, equivocada según Archer, de que el discurso misógino no iba en serio.

Los textos de contenido pro femenino son analizados en el cuarto capítulo, que ofrece un recorrido por las obras más relevantes que defienden a las mujeres. Junto a textos breves, se encuentran las grandes obras pro femeninas hispánicas: el *Triunfo de las donas* de Juan Rodríguez de Padrón, el *Tratado en defensa de las virtuosas mujeres* de Diego de Valera y el *Libro de las virtuosas e claras mugeres* de Álvaro de Luna. El autor descarta que estas obras se escribieran como reacción al *Arcipreste de Talavera* o que la reina Isabel la Católica jugase algún papel en la promoción de estas, y más bien las interpreta, siguiendo a Julian Weiss, dentro de otro “debate”: el del derecho de la aristocracia laica a escribir sobre temas generalmente reservados al clero. El capítulo concluye con el estudio de otros dos textos: *Triunfo de les dones* de Joan Roís de Corella y *Cárcel de amor* de Diego de San Pedro.

El estudio del *Maldezir de mugeres* de Pere Torroella proporciona un punto de inflexión en la obra, pues este poema cancioneril alcanzó un éxito tal que el autor lo considera fundamental para el desarrollo posterior de este tipo de literatura. La obra concluye con el análisis de los textos surgidos a raíz de la obra de Torroella, entre los que destacamos la novela sentimental anónima *Triste deleytación* o *Grisel y Mirabella* de Juan de Flores, donde el propio Torroella adquiere la calidad de personaje en la trama.

Las conclusiones de Archer en este volumen ponen de manifiesto la intertextualidad entre las obras tratadas, pero según el autor no puede demostrarse que existiera entre ellas diálogo literario, por lo que dentro del ámbito hispánico no es apropiado hablar de “debate” pro y anti femenino. El análisis exhaustivo de estas fuentes permite además relativizar la clasificación de estos textos como pro o anti femeninos (“sólo misóginos en la medida que no son de defensa y viceversa”), revelando una variedad de intenciones en los autores y una diversidad de conceptos y usos acerca de lo que cada uno entiende como femenino o como masculino. Con todo, se perciben algunas características comunes entre los textos, pues todos comparten la inquietud ante la visión contradictoria que sobre las mujeres les han legado las autoridades en la materia. Archer pone en evidencia que la dicotomía Eva/Ave no era un simple tópico literario con finalidades lúdicas o moralistas, sino que escondía un verdadero problema de definición de la identidad de género tanto femenina como masculina, que, en muchos casos, los propios textos dejaban sin resolver.

El libro es exhaustivo y cuidadoso a la hora de analizar y contextualizar las obras y los autores, valiente por adentrarse en una temática conceptualmente compleja y novedoso por ofrecer una visión global de estos textos literarios, huyendo de los clichés clasificatorios incluso en la forma de presentar el volumen.

La relación entre la configuración del género y las contradicciones del legado bíblico y patrístico con respecto a la mujer siguen siendo hoy en día motivo de investigación y de reflexión dentro y

fuera del ámbito académico, y volúmenes como el de Robert Archer nos ayudan a desenmascarar los discursos misóginos, que, siendo frágiles en sus fundamentos, desgraciadamente aún perviven.

ARACELI ROSILLO LUQUE, Universitat de Barcelona

CIFUENTES I COMAMALA, Lluís i CORDOBA DE LA LLAVE, Ricardo, 2011. *Tintorería y medicina en la Valencia del siglo XV. El manual de Joanot Valero*, Barcelona: CSIC.

A les acaballes del segle XV, un tintorer aragonès anomenat Joanot Valero, que treballava al tint de Sant Mori de la ciutat de València, va decidir copiar en català i aragonès un conjunt de receptes que havien arribat a les seues mans. El conjunt de material recopilat versava sobre aspectes relacionats amb el seu ofici, açò és, per a tenyir i per a treure taques, però també sobre com guarir-se de les malalties i afeccions que comportava per a la salut la pràctica de la tintoreria. És així que es comprenen dos termes tan aparentment contradictoris com els que figuren en el títol d'aquest llibre: tintoreria i medicina. Només un fet gairebé casual va fer que d'aquest manuscrit únic s'haja conservat una còpia en microfilm a la Biblioteca de Catalunya. És un de tants manuscrits dels quals tenim notícia de la seua existència però no, desgraciadament, del lloc on es troben actualment.

Per a l'historiador només aquest preàmbul que he traçat ja comporta una sèrie de preguntes ben interessants. Per què va decidir Valero, un artesà com tants altres a la València medieval, fer aquesta còpia? És que podia un artesà d'aquell temps llegir i escriure textos de certa dificultat tècnica? Amb quina freqüència es degué produir aquest fet? Fou comú que els artesans es preocuparen per acumular escrits amb aquests coneixements tecnològics? Quants textos d'aquesta naturalesa es conserven?

Dos historiadors amb una trajectòria i solvència ben reconegudes, per bé que amb una temàtica distinta en el seu quefer investigador, s'han reunit per a no solament oferir-nos una edició acurada del text, sinó per a generar un volum de reflexions, inquietuds i debats entre els interessats per les qüestions esmentades. Efectivament, si Lluís Cifuentes és un historiador de la medicina, vinculat a la Universitat de Barcelona, que s'ha destacat per les seues edicions i estudis de textos científico-mèdics dels temps medievals en l'àmbit català, Ricardo Córdoba de la Llave, catedràtic a la Universitat de Còrdova, s'ha especialitzat en l'estudi dels processos industrials i la tecnologia aplicada durant els temps medievals. Val a dir que aquest llibre apareix quan tot just la mateixa editorial ha dedicat el darrer número del *Anuario de Estudios Medievales* precisament a la importància de la tecnologia durant la baixa Edat Mitjana. La complementarietat és suggeridora i recomanable.

El llibre es divideix en tres grans blocs. El primer és un complet estudi introductori, on trobarem situada biogràficament la figura de Valero i el context industrial i cultural, el de la producció, en definitiva, del text en qüestió. També trobarem una anàlisi detallada del contingut i la seua contextualització en el marc de l'Europa occidental, tant de la part tècnica de la tintoreria com de la medicina del treball. El segon bloc l'ocupa pròpiament l'edició acurada del receptari, acompanyada d'una traducció al castellà. No s'ha de ser freqüent aquesta circumstància de la traducció. Tanmateix, en bé de la comprensió i abast d'un públic més ampli, s'ha situat al costat de la pàgina on s'edita el text original una versió castellana. I, finalment, el tercer està integrat per una sèrie d'instruments complementaris de gran ajuda per a la consulta dels especialistes i interessats: un vocabulari tècnic; un índex de termes tècnics, d'antropònims, topònims i obres citades, així com un índex de taules; i, per tancar, una bibliografia abundant i alguns facsímils de l'obra.

El resultat és, tot plegat, magnífic. Una oportunitat per a acostar-se a un tipus de literatura de gran interès per a la comprensió de la circulació del coneixement i les pràctiques artesanals a les acaballes de l'Edat Mitjana. I és que una de les propostes més suggeridores dels autors és que la circulació d'obres escrites per a ús dels artesans degué ser bastant intensa. El problema n'ha estat la conservació dels manuscrits. Això vol dir que la capacitat de llegir i escriure que tenien molts individus era més gran de la que sovint s'ha pensat. Les comptabilitats i les biblioteques, habituals en obradors d'artesans de tota mena, però també d'altres oficis com els relacionats amb les lleis (juristes i notaris), com també els sanitaris, formats fora de la universitat, com els apotecaris, els barbers-cirurgians, els menescals ja en els inicis del segle XIV, palesen aquests coneixements. L'obstacle del llatí fou resolt amb una primerenca traducció de textos a les llengües vernacles. Fou així que el coneixement es va filtrar pels porus d'aquella societat, desitjosa d'aprofitar-se'n. Les escoles municipals, presents a tot arreu, permetrien formar-se a molts d'aquests individus. Altres pogueren assolir coneixements amb els patrons que els afermaren com a aprenents. Fet i fet, textos com el de Valero foren concebuts com un recolzament a la seua pràctica quotidiana. Així, els nostres autors suggereixen que Valero va copiar un manual tècnic imprescindible per a la seua formació, que li fou proporcionat pel seu mestre. La sofisticació i complicació de les receptes que s'hi recullen, en aquest i en molts altres oficis, impossibilitaven una mera transmissió oral. Però encara més, el manual que ens ocupa es converteix en un llibre d'autoajuda mèdica, tan tradicionals d'aquells temps, per bé que poc i mal considerats per la historiografia, com el cas del *Tresor de pobres*, reivindicat per Cifuentes. Això sí, aquests foren llibrets humils, de format petit, que utilitzaven com a suport el paper i una enquadernació lleugera. És lògic que la seua conservació haja estat quasi impossible.

Ricardo Córdoba i Lluís Cifuentes ens ofereixen, doncs, la possibilitat de poder reflexionar sobre molts aspectes relatius a la pràctica artesanal en general, i al món dels tintorers en particular. Però

també del món de la salut i la malaltia, de la medicina en definitiva, i la seua enorme importància per als homes i dones de la baixa Edat Mitjana.

CARMEL FERRAGUD, *Universitat Miguel Hernández d'Elx*

CURIAL, 2011. *Curial e Güelfa*. L. Badia, J. Torró (eds.), Barcelona: Quaderns Crema, 755 p.

La nova edició crítica del *Curial e Güelfa*, a cura de Lola Badia i Jaume Torró, té el mèrit d'acostar l'obra al públic general i de ser una font inestimable de recursos per als estudiosos de la literatura del s. XV. La forma en què s'estructura la informació afavoreix l'exposició didàctica i facilita la recuperació de les dades.

El volum està encapçalat per una introducció que parteix de la bibliografia existent, sobretot pel que fa a les qüestions més controvertides, com l'anàlisi dels aspectes lingüístics, la datació del text (que Badia i Torró situen a la segona meitat de la dècada dels anys quaranta del s. XV) i l'autoria, sobre la qual es presenta un breu estat de la qüestió, sense prendre partit per cap de les hipòtesis que relacionen l'escriptor amb un origen geogràfic determinat. De fet, Badia i Torró defensen que l'autor hauria utilitzat un model de llengua allunyat de localismes que anomenen, seguint la terminologia dantesca, «vulgar il·lustre» i que dificulta la identificació de trets dialectals. Precisament esmenten l'existència de doblats lèxics entre solucions de dialectes diferents, com «arribar» i «plegar».

Si bé desconeixem el nom de l'autor, ens hi podem acostar a partir de la caracterització del personatge de ficció Melcior de Pando, que adopta el paper de cronista de les gestes de Curial. A més a més, les fonts de la novel·la són una eina útil per reconstruir la cultura de l'anònim, coneixedor de la literatura trobadoresca a través de la tradició italiana; les cròniques; la matèria de Bretanya; els clàssics i la literatura de Dante, Boccaccio i Petrarca, que juntament amb la d'altres autors medievals (Rodríguez del Padrón, Enric de Villena), esdevé una via de recepció dels textos d'Ovidi, Virgili, Estaci, Lucà i Sèneca, palesos a l'obra. Badia i Torró dediquen un apartat extens de la introducció a detallar les influències de la novel·la, entre les quals destaca el *Filocolo* de Boccaccio. Aquesta obra permet explicar, entre altres aspectes, la funció dels somnis (amb l'episodi del temple d'Apol·lo) i les «poètiques ficcions» del *Curial e Güelfa*, que havien estat qüestionades per la crítica.

Justament l'anàlisi del judici del protagonista al Parnàs és una de les escenes clau per interpretar la concepció de la literatura que es desprèn del text, ja que planteja la polèmica entre la veritat poètica (identificada aquí amb Homer i més endavant amb la Dido virgiliana, a través de Càmar) i la veritat històrica (representada per Dictis i Dares). Tot apunta que l'autor troba en la finalitat moral una justificació per a la recreació poètica de la història, que formula de forma teòrica a l'episodi del Parnàs i que aplica en el tractament de Càmar, però també a la resta de l'obra.

Al capdavant el *Curial e Güelfa* és una novel·la cavalleresca amb una intenció moral clara: reivindicar l'amor honest (legitimada amb el matrimoni final dels enamorats, la mateixa solució que figura al *Filocolo*) i presentar un model virtuós de cavaller cristià. És a dir que, malgrat que el relat se situï al s. XIII, la distància entre el moment de redacció de l'obra i els llibres de cavalleries protagonitzats per Tristany i Lançalot es posa de manifest en la superació de l'univers moral d'aquests personatges, marcat per l'adulteri i el fatalisme (oposat a la idea del *Curial* sobre la fortuna). Es tracta del recurs de l'emulació, del qual l'autor també fa ús en relació amb els herois clàssics (història de Dido i Enees) i que serveix per reforçar el model que representa Curial.

La introducció es clou amb una exposició dels criteris d'edició seguida del text. En general Badia i Torró respecten la divisió en capítols d'Aramon (1930-1933), tot i que en reescriuen els títols i en numeren els paràgrafs (indispensable per localitzar ràpidament els comentaris del text, que es troben al final de l'obra i estan organitzats per paràgrafs); mentre que, a la darrera edició de l'obra, Ferrando (2007) mantenia la disposició dels capítols de l'original, com havien fet prèviament Rubió i Lluch (1901) i Miquel i Planas (1932). Les esmenes, escasses, es recullen en un apartat a peu de pàgina i s'adapta la grafia dels mots als usos actuals, tot conservant-ne la morfologia i el lèxic. Pel que fa als noms propis (als quals s'ha dedicat un subapartat dins de la introducció), es transcriuen les formes gràfiques que reporta el manuscrit segons la normativa, però se'n respecten les variants. Així, la Venus Xipriana s'anomena tant «Cipriana» com «Ciprinya» i Conradí, nét de l'emperador Frederic, figura com a «Corral» i «Corralí» en un mateix passatge (Ferrando 2007 resolvia aquest tipus de lliçons mitjançant els claudàtors i els parèntesis, de manera que en aquest cas transcrivia «Corral[i]»). En una ressenya publicada l'any 2009 Butinyà es feia ressò d'aquestes solucions). Al final del volum, Badia i Torró apleguen en un índex totes les formes gràfiques dels antropònims i topònims que reporta el text, acompanyades, si escau, de la forma normativa i d'una presentació breu del personatge o lloc.

L'edició del text del *Curial e Güelfa* es complementa, a més, amb un glossari de termes que figuren a l'obra i que avui dia estan en desús (un bon punt de partida per a futures recerques lingüístiques i secció de consulta obligada per al públic no especialitzat) i amb els comentaris del text, els quals hem esmentat més amunt i que també s'adrecen als dos tipus de lectors de l'obra. Els comentaris ocupen una part considerable del volum (p. 533-703) i en destaca la claredat expositiva, la precisió i el detall. Són una font d'informació rica per conèixer els referents socials, històrics i culturals de la novel·la i s'hi poden resseguir tots els materials literaris coneguts que hi apareixen.

En definitiva, es tracta d'una edició de referència realitzada amb rigor, que es basa en uns coneixements sòlids sobre l'obra i el context en què fou escrita i els posa a l'abast del públic general i dels investigadors.

GEMMA PELLISSA PRADES, *Universitat de Barcelona*

MALLORQUÍ GARCÍA, Elvis, 2011. *El Llibre Verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*, Girona: Diputació de Girona. 580 p.

Tots els que dediquem les recerques als segles medievals (i també als posteriors) hem topat alguna vegada o altra i més o menys sovint amb el delme. En teoria i des dels temps carolingis fins al segle XIX, el delme (que solia correspondre al 10% de la producció) el cobraven els rectors de les parròquies dels seus fidels per a sufragar la seva tasca. A la pràctica, les coses no sempre ni arreu eren tan clares. Sobre aquest pagament fonamental per entendre el món feudal i postfeudal hi seguien havent moltes preguntes obertes i molts punts foscos. Per això la recent publicació del *Llibre Verd* del bisbe de Girona és tan important i no només per la transcripció del seu contingut sinó, i especialment, per l'estudi introductori que el precedeix, que tanca interrogants i també n'obre de nous. Sens dubte, a partir d'ara aquest llibre esdevindrà de referència per als medievalistes i ruralistes d'èpoques posteriors.

Elvis Mallorquí, medievalista vinculat a la Universitat de Girona, ens ofereix un excel·lent i detallat estudi i transcripció del manuscrit del *Llibre Verd* que si bé no era desconegut fins ara, encara no havia estat publicat ni tampoc estudiat globalment. Aquest llibre, elaborat com demostra Mallorquí entre 1362 i 1371, el va encarregar el bisbe de Girona per tal de conèixer amb precisió quines eren les rendes episcopals. De fet, el bisbe va demanar a Guillem Bernat de Perles, autor del manuscrit, que esbrinés quin era el valor del delme de totes les 419 parròquies del bisbat, qui el posseïa, qui i com es cobrava, és a dir, si els perceptors eren eclesiàstics o laics i com es repartia, i si, a més del delme, hi havia altres feus del bisbe a les parròquies gironines. Així doncs, l'encàrrec del bisbe era molt clar, conèixer amb exactitud tot el que tenia a veure amb el delme a la seva diòcesi. Personalment em convenç la hipòtesi d'E. Mallorquí que proposa que l'objectiu real del bisbe era controlar, i treure benefici econòmic també, de les transaccions dels delmes, atès que cada cop que es transmetien a mans laiques, el bisbe en podia cobrar el corresponent lluïisme i quan es transmetien a mans religioses podia demanar, en compensació, un cens al clergue que rebia la donació. Per això calia saber amb exactitud qui i què representaven els delmes: l'objectiu era saber per poder controlar. Un cop més, el control de la informació esdevé clau en el món feudal i no només pels seus possibles beneficis econòmics.

Amb l'encàrrec, es va procedir a una enquesta amb més de 500 informants que van proporcionar una excel·lent foto fixa del delme al bisbat de Girona l'any 1371. Pels bisbes, la informació que conté el manuscrit era fonamental (per això es va seguir utilitzant fins als segles XIX) però també ho és per als historiadors. Per primera vegada, es poden demostrar documentalment notícies que es coneixien al voltant dels delmes. Per exemple, més de la meitat de delmadors eren laics (sobretot cavallers, membres de la petita noblesa rural, però també ciutadans de Girona, artesans i pagesos) i només un 10% del seu valor era percebut pels clergues parroquials, si bé és cert que la primícia (que solia equivaler a la meitat del delme) sí que la cobraven majoritàriament ells.

Són moltíssimes les aportacions fonamentals del llibre de Mallorquí, a banda de la transcripció del *Llibre Verd*. Amb tot m'agradaria destacar-ne unes poques. Gràcies a la seva ingent feina, per primera vegada els historiadors podem visualitzar amb uns bons i precisos mapes, els límits de les parròquies gironines medievals. Cert és que alguns límits són qualificats “d’insegurs” i que el mateix autor considera que “només pretén ser una eina provisional”, però quina eina més útil! Entre d'altres coses, la imatge de la realitat que proporciona el *Llibre Verd* és tan precisa i acurada que permet saber que hi havia unitats delmeres inferiors o superiors a la parròquia, com ara terres, masos o veïnats. La conclusió és que la recaptació del delme s'adaptava molt bé a les estructures de poblament existents. D'aquí una altra de les aportacions del llibre, serà imprescindible per tal de conèixer el poblament i la societat rural i com s'estructurava la societat gironina així com l'estructura interna de “l'Església medieval”.

Els cobradors dels delmes eren molts i variats, tant laics com eclesiàstics, per exemple a Vilobí d'Onyar el delme es dividia en 32 parts i hi havia 8 delmadors. El llibre mostra la densa xarxa de dependències vassallàtiques estructurada a partir de la titularitat dels delmes gironins. Tanmateix a dalt de tot i sempre hi havia el bisbe de la diòcesi que apareix a partir d'ara, més que mai, com el principal senyor del territori que demana i rep homenatges quan convé. El bisbe és, doncs, “el senyor dels senyors de les terres gironines”, atès que controlava els delmes en mans dels seus subordinats eclesiàstics però també li eren vassalls tots els laics que en posseïen. L'anàlisi de les informacions del *Llibre Verd* permet a l'autor, també, plantejar noves i estimulants hipòtesis sobre el procés de feudalització d'aquestes terres de la Catalunya Vella.

Lògicament, el *Llibre Verd* informa sobre la producció del bisbat de Girona, clau per conèixer millor el món rural medieval, i, a més, Mallorquí ha plasmat aquesta informació en mapes que ofereixen una bona visió del que es produïa i on al bisbat gironí. I això també val per a la producció ramadera i del mar, que ens era molt més desconeguda, i la de les activitats artesanals. Amb la informació del manuscrit, Mallorquí calcula quin era el valor real dels delmes i proposa que entre 1362 i 1371, el delme de la diòcesi de Girona equivalia a 21.360'32 lliures anuals. Tot i que aquesta elevada xifra no inclou ni els delmes menors ni les primícies, de manera que ens trobem davant un component bàsic de la renda feudal i de l'economia senyorial. Com diu Mallorquí, a més, el *Llibre Verd* proporciona un valuós indicador de la riquesa de les parròquies gironines que caldrà explotar.

Per acabar, cal dir que aquest llibre s'hauria de llegir conjuntament amb la tesi de l'autor, també de recent publicació, *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV* (Fundació Noguera, Barcelona 2011). Sens dubte, ambdues obres formen part de la mateixa recerca i es complementen. Gràcies a Elvis Mallorquí el nostre coneixement del món rural gironí i del paper estructurador i organitzador de la parròquia a tot nivell ha avançat enormement. Per tot plegat,

les seves aportacions ja són, a hores d'ara, imprescindibles. No es podrà tornar a tractar el delme, i això tant des dels seus orígens com fins la seva abolició al XIX i a qualsevol territori, sense la prèvia lectura d'aquest llibre.

ROSA LLUCH BRAMON, Universitat de Barcelona

SOLDANI, Maria Elisa, 2011. *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del Quattrocento*, Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

En les darreres dècades, el tema de les diàspores mercantils ha atret novament l'atenció dels investigadors, especialment en l'àmbit italià, on aquesta línia d'investigació, ara renovada, ha entroncat amb una llarga tradició historiogràfica, especialment per a l'àmbit toscà, d'estudi de les activitats econòmiques dels mercaders, incloses aquelles desenvolupades fora de la seva ciutat d'origen.

En l'àmbit de la Corona d'Aragó, però, més enllà dels treballs de Federico Melis sobre la Companyia Datini –màxim exponent de la historiografia essencialment econòmica–, els articles pioners de Maria Teresa Ferrer i Mallol o de David Luis Igual i Enrique Crusselles per a València, la presència toscana ha estat mancada d'estudis monogràfics i en profunditat. Això era ben evident per al cas de Barcelona, i no deixava de ser paradoxal, més tenint en compte que al llarg del segle XV la relació amb el món mercantil toscà i la presència va esdevenir una problemàtica política i econòmica de força relleu per a l'opinió pública del moment. El present llibre ve a cobrir aquesta mancança, especialment per al període anterior a la Guerra Civil de 1462-1472, i ho fa, a més, inserint-se de ple en els debats historiogràfics vigents sobre el món comercial baix medieval de la Corona d'Aragó –la qüestió de la crisi econòmica baix medieval, la incidència del Magnànim en la creació d'un espai econòmic catalanoaragonès a la Mediterrània– i Mediterrani en general.

A través de les tres parts en què estructura la seva obra (“*Modalità d'insediamento e organizzazione professionale*”, “*I rapporti col potere*”, “*I Profili dei mercanti e delle compagnie*”), l'autora, a més d'interessar-se per les activitats purament econòmiques dels mercaders, tracta sobretot d'entendre aquelles activitats, així com als seus protagonistes, en un context social i polític ampli amb mires a determinar i entendre els factors que determinen la marxa del seu lloc d'origen, el caràcter i les diverses fisonomies de l'emigració, la recepció en el lloc d'instal·lació, les activitats desenvolupades, les relacions socials, polítiques i econòmiques amb el medi d'acollida, les estratègies d'acció individual i col·lectiva, les formes d'organització, etc.

A través de la seva anàlisi i interpretació detallada de les dades, basada sobretot en la riquesa dels arxius notariais barcelonins, però també de les cancelleries reial i municipal, davant la pràctica total absència de documentació comptable toscana en relació a l'àmbit barceloní, l'autora individua dues realitats força ben definides pel que fa a la presència toscana a la Barcelona del

Quatrecentos, la de pisans i florentins, que tenen molt a veure amb els factors polítics i econòmics que determinen el trasllat a la Ciutat Comtal, però que també determinen quina i com és la seva acollida.

Els pisans, majoritàriament exiliats com a conseqüència de la conquesta florentina de la seva ciutat el 1406 i els turbulents anys posteriors, protagonitzaran, majoritàriament, una emigració que esdevindrà permanent en molts casos, amb la naturalització i inserció definitiva en la societat barcelonina, en els seus sectors dirigents. Això s'esdevé així gràcies al seu poder econòmic i financer, que els permet teixir estrets llaços amb el poder; el seu bagatge polític i administratiu previ, fruit de la seva pertinença als grups dirigents dels seus llocs d'origen; i mitjançant estra-tègies polítiques i matrimonials amb les famílies locals. La presència florentina, per la seva banda, més nombrosa, es correspon a un model quelcom diferent: el del factor o soci d'una gran companyia comercial-financera que estableix una filial o un representant comercial a Barcelona –centre financer internacional de primer ordre–, el qual només és present a la ciutat per un temps determinat, més o menys llarg. Els seus importantíssims recursos econòmics i tècnics i l'orientació cap a certs sectors econòmics com el financer o el dels productes de luxe els permetran establir relacions privilegiades amb els grups dirigents i els nuclis del poder polític, claus per al seu èxit però també per a la seva supervivència en conjuntures polítiques complexes –la guerra entre Alfons el Magnànim i Florència o les diverses ordres d'expulsió dictades contra els italians–, contextos on les estratègies d'acció individual es demostraren molt més efectives que no pas les col·lectives o de grup. En un i altre cas es posa clarament de manifest la importància dels factors polítics i socials com a determinants en els trasllats dels mercaders fora dels seus llocs d'origen, però també en el seu quefer en els llocs de recepció fet que molt sovint havia estat marginat per una historiografia molt més centrada en aspectes més eminentment econòmics i mecànics.

Resulta del tot impossible condensar en una notícia bibliogràfica com la present totes les aportacions que fa aquest llibre a la recerca actual, les quals només podrà apreciar el lector a través d'una més que recomanable lectura atenta. Restava només felicitar-se per l'aparició d'aquest llibre que està cridat a esdevenir un referent imprescindible per a l'investigador interessat en el món comercial catalanoaragonès i Mediterrani en general.

DANIEL DURAN I DUÉLT